

ԱՐԱՄՄԱՅԻՍ ԲԱԼՈՅԱՆ

**ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ
1913-1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐՆ ԸՍՏ ԻՏԱԼԱԿԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ**

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին եվրոպական տերությունները դարձյալ իրենց արտաքին քաղաքականության մաս դարձրին Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտության մասին հարցը: Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ 1912 թ. վերջից սկսված այս գործընթացը բավականին հետաքրքիր զարգացումներ ունեցավ՝ ամբողջությամբ ի ցույց դնելով Օսմանյան կայսրության հետ առնչվող եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը: Ձևավորված երկու խմբավորումները՝ Եռյակ համաձայնությունը և Եռյակ դաշինքը, որոնցից առաջինի կազմի մեջ էին մտնում Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան, իսկ երկրորդի մեջ՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, ունենալով ընդհանուր շահեր, ամեն դեպքում հետապնդում էին նաև իրենց երկրի առանձին շահեր, քանի որ ողջ Արևելքում ընթանում էր նրանց հետաքրքրությունների և ազդեցությունների ոլորտների վերաձևումը: Միջազգային հարաբերությունների ահա այսպիսի մթնոլորտում էին ընթանում հայկական բարեփոխումների ծրագրի մշակման բանակցությունները, երբ պետության չգոյության պայմաններում այդ խրթին միջավայրում հայ ժողովրդի շահերի և նպատակների կենտրոնացման ու ներկայացման ողջ ծանրությունը դարձյալ իր վրա վերցրեց Հայ Առաքելական Եկեղեցին:

1912 թ. հոկտեմբերին Գևորգ V Կաթողիկոսը Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հետ հանդիպման ժամանակ իր և հայ ժողովրդի հավատարմությունը հայտնեց ռուսական գահին և խնդրեց, որպեսզի անհապաղ սկսեն զբաղվել Օսմանյան կայսրության հայերի ճակատագրով: Նոյեմբերին Թիֆլիսում հավաքված Ռուսաստանի հայ համայնքի կարկառուն ներկայացուցիչներն իրենց աջակցությունը հայտնեցին Կաթողիկոսի նախաձեռնությանը:

Դժվար էր հատկապես Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանի խնդիրը, քանզի, գտնվելով Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, ստիպված էր դիվանագիտական խորը հմտություններ կիրառել՝ եվրոպական տերությունների դեսպանատների հետ հարաբերվելու և միառժամանակ Թուրքիայի հայ բնակչության անվտանգության երաշխիքներն ապահովելու համար:

Այս հողվածում կանդրադառնանք միայն Իտալիայի դեսպանատան հետ հարաբերություններին, քանզի մեր տրամադրության ներքո են Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական-դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը:

Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին Իտալիայի Արտաքին գործերի նախարար Սան Ջովիանոյին 1913 թ. հունվարի 25-ին գրած թիվ 406/103 հե-

ռազմում գրում է¹. «Մի քանի օր առաջ ընդունեցի Հայ Առաքելական Եկեղեցու Պատրիարքարանի երկու ներկայացուցիչների՝ հայ աշխարհիկ խորհրդի նախագահ պարոն Ստեփան Կարայանին և նույն խորհրդի անդամ դոկտոր Թորգոմյանին, որոնք եկել էին ինձ ներկայացնելու Ասիայում բնակվող հայ ժողովրդի վիճակը:

Այս պարոններն ինձ ներկայացրին, թե որքան տխուր է իրենց կրոնակիցների պայմանները: Իրենց գոյությանը սպառնացող վտանգի վախից նրանք ստիպված չեն հեռանում բնակեցված կենտրոններից: Ուստի չեն կարողանում մասնակցել գյուղատնտեսական աշխատանքներին և ապրում են ծայր աղքատության մեջ, որն օր օրի ավելի է սրվում:

Պատրիարքարանը, տեսնելով մուսուլման բնակչության գրգռվածությունը, կոչ է արել հայերին դիմանալ ամեն տեսակ անարդարություններին՝ բախումներից խուսափելու համար: Չնայած դրան, հաստատվում են Անատոլիայում ամեն շաբաթ 6 կամ 7 քրիստոնյաների սպանության մասին լուրերը, որոնք մնում են անպատիժ: Դեպքերի նման ընթացքը չի կարող ձգվել այսպես անորոշ, քանզի հայ ժողովուրդը կենսական անհրաժեշտությունից ստիպված կլինի հեռանալ բնակեցված կենտրոններից, սակայն դրանով ավելի կհեշտացնի ոճրագործների գործը: Սակայն յուրաքանչյուր ժողովրդի համբերություն սահման ունի, և հնարավոր է, որ հայ համայնքը չկարողանա անվերջ լռել և զլխիկոր մնալ բոլոր այն անարդարությունների առջև, որի զոհն է դարձել:

Սրանք այն պատճառներն են, եթե դրանց իհարկե չավելանան այլ պատճառներ, որոնք Անատոլիայում շուտով կհանգեցնեն մեծ անկարգությունների: Անատոլիայի բնակչությունը գրեթե ամբողջությամբ զինված է, և նրանք դարձյալ կհուզվեն այն տանջանքներից, տարածքային այն զգալի կորուստներից, որ կրեցին կայսրության կողմից այս պատերազմում, որն այդ շրջաններում համարվում է խաչի և կիսալուսնի պայքար: Մուսուլմանական շատ ընտանիքներ մեծ կորուստներ կունենան այդ պատերազմում, որն էլ քրիստոնյաների հանդեպ ատելության մի նոր առիթ կհանդիսանա: Օսմանյան կառավարությունը, որ վերջին շրջանում փորձում էր խուսափել ջարդերից և անկարգություններից՝ վախենալով, որ դրանք իրենց արձագանքները կգտնեն Թուրքիայի եվրոպական շրջաններում, սակայն կորցնելով եվրոպական տարածքները, այժմ նա այդ կապանքից էլ է ազատված: Հայոց Պատրիարքարանը ապագան տեսնում է ճնշումներով լի և վախենում է, որ այս պատերազմից հետո Հայաստանում տեղի կունենան ծանր իրադարձություններ:

Պատրիարքարանի ներկայացուցիչները եկել էին իմանալու, թե Եվրոպան ի՞նչ է մտադիր անել իրենց համար, քանզի հայկական հարցը իր արտացոլումն էր գտել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածում, և 1895 թվականից Կոստանդնուպոլսի դեսպանները պատրաստում էին բարենորոգումների մի ծրագիր՝ այդ տարածքներում իրականացնելու համար:

Ներկայացուցիչները հայտարարում էին, որ որևէ հավատ չի ներշնչում օսմանյան կառավարության կողմից մշակվող բարենորոգումների ծրագիրը, եթե, իհարկե, դրանք չիրականացվեն տերությունների հսկողության ներքո: Միաժամանակ կոչ արեցին, որ եթե թուրքերն ուզում են պահպանել ասիական տարածքները, ապա

¹ Իտալիայի Արտաքին Գործերի Նախարարության Պատմական Դիվանագիտական Արխիվ՝ այսուհետ՝ ԻԱԳՆԴԴԱ, Թուրքիայի Դեսպանատուն 1829-1937 թթ., թղթապանակ 161:

պետք է մի շարք բարեփոխումներ կատարեն՝ բացառապես Եվրոպայի հսկողությամբ: Ավելացրեցին նաև, որ հայերի պահանջերը շատ չնչին են, նրանց անհրաժեշտ է կյանքի և գույքի ապահովություն:

Պարոն Կարայանին և Թորգոմյանին պատասխանեցի, որ օտար տերության ներկայացուցիչը շատ զգույշ պետք է լինի մեկ այլ պետության ներքին խնդիրներին խառնվելիս: Նրանց վստահեցրի սակայն, որ եթե հայկական հարցը քննարկվի Եվրոպայում, հայերը կարող են վստահ լինել, որ իտալացի ժողովուրդը այնպիսի դիրքորոշում կունենա, որով հարգված կլինեն հայերի զգացմունքները, ազատության ավանդույթները, հավասարությունն ու առատաձեռնությունը: Սա է վերոհիշյալ պարոնների հետ ունեցած զրույցիս համառոտ նկարագիրը, որ ներկայացնում եմ Ձերդ Գերագանցության ուշադրությանը, քանզի կարծում եմ, որ շատ շուտով հայկական հարցը նորից բարձրացվելու է և պահանջելու է վերջնական լուծում:

Ի պատասխան այս հեռագրին, նախարար Սան Ջուլիանոն 1913 թ. փետրվարի 7-ի իր թիվ 06247/67 հեռագրում գրում է². «Շնորհակալություն եմ հայտնում Ձերդ Գերագանցությանը ս. թ. հունվարի 25-ի թիվ 103 հեռագրի համար, որով ինձ տեղյակ եք պահում հայոց Պատրիարքարանի ներկայացուցիչների այցի և Ասիայում հայերի վիճակի մասին նրանց նկատառումների մասին: Ըստ այդ ներկայացուցիչների, նման պայմաններ տիրում են վաղուց, այժմ դրանք ավելի են վատացել և կարող են առավել ծանրանալ մոտ ապագայում:

Այդ կապակցությամբ առիթ եմ ունեցել վերջերս մի նամակ ուղարկել Նորին Գերագանցություն վարչապետին, որի կրկնօրինակը կից ուղարկում եմ Ձեզ: Այդ նամակում իմ արտահայտած սկզբունքները համընկնում են այն տեսակետներին, որ Ձերդ Գերագանցությունը ներկայացրել է իր գրուցակիցներին:

Հաստատելով այդ զրույցում Ձեր արտահայտած մտքերը, ավելացնում եմ, որ այս պահին մեր հետաքրքրությունների մեջ չի մտնում հայկական հարցի բարձրացումը միջազգային մակարդակի: Նման բարձրացումը այս պահին կարող է առիթ հանդիսանալ միաժամանակ լուծելու նաև Թուրքիայի ասիական տարածքների հետ առնչվող շատ այլ հարցեր ևս, իսկ մեզ անհրաժեշտ է, որպեսզի կայսրության այդ հատվածի տարածքային ամբողջականությունը քննարկման նյութ չդառնա առնվազն մի քանի տարի, մինչև մեր կողմից կավարտվեն նախապատրաստական այն աշխատանքները, որոնք կերաշխավորեն խնդրի լուծման մեջ մեր դերակատարությունն ու որոշ առավելությունները: Բայց որպեսզի այս ամենը ստացվի, անհրաժեշտ է, որ օսմանյան կառավարությունը գիտակցի և ամենայն պատասխանատվությամբ մոտենա կրկնվող այն բողոքներին, որ ստացվում են Փոքր Ասիայի հայ համայնքների կողմից: Այս իմաստով Ձերդ Գերագանցությունն ամեն դեպքում կարող է սեփական նախաձեռնությամբ, երբ պատեհ առիթ հանդիսանա, Օսմանյան կայսրության Արտգործնախարարությանը դիմելու, որպեսզի նա որքան հնարավոր է՝ շուտ խաղաղություն հաստատի իր իշխանության այդ կարևոր շրջաններում:

Սան Ջուլիանո

Առդիր

² ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937 թթ., թղթապանակ 161:

Բտալիայի Արտաքին Գործերի Նախարար Սան Ջովիանոն

Բտալիայի Նորին Գերագանցություն Վարչապետին

Հոռն, 28 հունվարի 1913 թ.

Տեղեկացնում եմ, որ ս. թ. հունվարի 16-ին Սոֆիայի նախարարը³ երկու հուշագիր է ուղարկել՝ մեկը՝ Նորին Գերագանցություն թագավորին, մյուսը՝ Ձերդ Գերագանցությանը, Սոֆիայում հավաքված հայերի խորհրդի կողմից, որոնք խնդրում են Բտալիայի միջամտությունը Փոքր Ասիայում բնակվող հայ ժողովրդի վիճակի բարելավման գործում:

Այս կապակցությամբ, կարծում եմ, օգտակար կլինի ավելացնել, որ Հոռնի արքայական համալսարանի պրոֆեսոր կոմս Անջելո դե Գուբերնատիսի միջոցով վերջերս ինձ հասավ մի հայ հրատարակչի՝ պարոն Առաքելյանի դիմումը: Նա մաս է կազմում հայոց Պատրիարքի կողմից նշանակված այն պատվիրակության, որը Բեռլինի համաձայնագիրը ստորագրած եվրոպական տերությունների կառավարությունների մոտ ներկայացնում է թուրքահպատակ հայ ժողովրդի իրավիճակը: Դիմումում նա ցանկանում էր իմանալ, թե ե՞րբ կարող եմ ընդունել այդ պատվիրակությանը:

Կոմս դե Գուբերնատիսին պատասխանեցի, որ արքայական կառավարությունը լիովին տեղյակ է թուրքահպատակ հայերի իրավիճակին, քանզի նրանցով բնակեցված շրջաններում խոսվում է բարենորոգումների մասին, և վատ չէր լինի, որ այդ կապակցությամբ տերությունները քննարկումներ կազմակերպեին՝ քննության առնելով այդ խնդիրը՝ հաշվի առնելով, սակայն, մեր բարեկամական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրության հետ: Նրան ասացի, որ ավելին չեմ կարող վստահեցնել այդ կապակցությամբ, նույնիսկ եթե այդ պատվիրակությունը ժամանի Հոռն, ապա իմ հայտարարությունները ոչնչով չեն տարբերվի արդեն ասվածից:

Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանը նաև թուրքական իշխանություններին է կոչ անում կայսրության հայաբնակ շրջաններում բարեփոխումներ անցկացնել, սակայն, պահպանելով զգուշավորությունը, պնդում է, որ հայերը չեն ցանկանում դուրս գալ կայսրության ենթակայությունից: Այս մասին վկայում է նախարար Սան Ջովիանոյին ուղղված դեսպան Գարրոնիի 1913 թ. մայիսի 13-ի թիվ 2832/500 հեռագիրը⁴, որում ասվում է. «Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ հայկական պատվիրակությունը, որը գլխավորում էր Պատրիարքը, երեկ մի հուշագիր է ներկայացրել Մեծ Վեզիրին, որում ներկայացնում են հայերի ցավալի վիճակը, հայկական նահանգներում տիրող վախի մթնոլորտը և այլն:

Հուշագիրը հետաքրքիր մի փաստաթուղթ է, որը ստեղծված իրավիճակում չափազանց կարևոր դեր կարող է խաղալ հայ համայնքի և թուրքական կառավարության հարաբերություններում: Հուշագրում հստակ նշվում է, որ հայ ժողովուրդը չի ցանկանում անջատվել Օսմանյան կայսրությունից, սակայն անհրաժեշտ է համարում դեռևս 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեստով խոստացված բարեփոխումների իրականա-

³ Բտալիայի արքայական տան արտգործնախարարությունում որպես դիվանագիտական աստիճան եղել է նաև նախարար աստիճանը, որը տրվում էր արտերկրում Բտալիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին:

⁴ ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916 թթ., թղթապանակ 332:

ցումը, որպեսզի հստակ երևան հայերի կյանքի և ունեցվածքի ապահովության երաշխիքները»: Այնուհետև դեսպան Գաբրիելին նույն հեռագրում հետևություն է անում, որ «...Օսմանյան կառավարությունը եթե այս անգամ էլ անտեսի այս կոչը, որը, երևում է, վերջինն է, և անհապաղ չարգելի նոր խոշտանգումները, նոր ջարդերը, նոր հետապնդումները, ապա Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերը չեն կարող իրենց հայացքը չուղղել դեպի իրենց այն կրոնակիցները, որոնք հանգիստ ապրում են Ռուսաստանում, և նույնիսկ, եթե անկախությունն այնտեղ անհնար լինի, կգերադասեն ապրել մոսկովյան ցարի, քան Կոստանդնուպոլսի սուլթանի իշխանության ներքո...»:

Չնայած Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքարանի ջանքերին, ամեն դեպքում հայկական շրջանակներում ձևավորվում էին նաև այնպիսի խմբեր, որոնք փորձում էին անկարգություններ հրահրելով հասնել իրենց նպատակին: Սակայն խոհեմ հայ հոգևորականները, որոնք քաջ գիտակցում էին, որ ցանկացած անկարգություն հիանալի առիթ կդառնա թուրքական իշխանությունների ձեռքին նոր ջարդեր կազմակերպելու համար, շարունակում էին հայ բնակչությանը հանդարտվելու և միավորվելու կոչեր հնչեցնել: Դեսպան Գաբրիելին նախարար Սան Ջուլիանոյին հղած նույն հեռագրում, հենվելով Կոստանդնուպոլսի հայոց նախկին Պատրիարք Օրմանյանի վկայությունների վրա՝ գրում է. «... Բնչպես ինձ տեղեկացրեց հայերի նախկին Պատրիարք Օրմանյանը, Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների այս նախաձեռնությանը հավանություն են տալիս բնակչության բոլոր շերտերը: Նույնիսկ Փարիզում գործող հայկական պատվիրակությունը ցանկանում է քրդերին ևս մասնակից դարձնել այս գործում՝ հայերին թողնելով, անշուշտ, գլխավոր դերը: Օրմանյանն ինձ ասաց նաև, որ հայերն այսօր բաժանված են երկու խմբի՝ մի խումբն ուզում է Փարիզում գտնվող հայկական պատվիրակության միջոցով շարժել եվրոպական տերությունների հետաքրքրությունը հայկական հարցի շուրջ, իսկ մյուս խումբը ցանկանում է տեղական հայկական կոմիտեների միջոցով սադրանքներ և խժոժություններ իրականացնել: Ներկայումս կան երկու ապստամբական կենտրոններ. մեկը՝ Զեյթունում, որ հունական կառավարության հետ սերտ կապի մեջ է և գտնվում է նրա ազդեցության տակ, մյուսը՝ Վանում: ... Հայկական շարժման կենտրոնը գտնվում է Եգիպտոսում: Դրա դեկավարը հայտնի հեղափոխական Դամադյանն է: Հայկական կոմիտեներն աջակցություն են ստանում Հունաստանից և թվում է, թե այնտեղից զենք և զինամթերք են ներկրում: Երզնկայում տեղի ունեցած պայթյունը ցույց է տալիս, որ այնտեղ բավականին շատ զինամթերք է կուտակված եղել: Հայերի առավել խոհեմ մասը քննադատում է այդ շարժումը: Հայոց Կաթողիկոսը փորձում է սանձել հայկական բոլոր կուսակցությունների ծայրահեղական թևերի գործողությունները: Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքը Եգիպտոս է ուղարկել օսմանյան բանկի աշխատակից պարոն Փափագյանին և վստահելի մեկ այլ անձնավորության՝ Դամադյանին սաստելու համար ...»:

Հայկական շրջանակների այս երկատվածության պատճառները որքան էլ օբյեկտիվ լինեին, կան նպատակներին հասնելու համոզմունքների տարբերություններ, սակայն ակնհայտ է, որ դրա առկայության հիմնական պատճառ կարող է լինել նաև ժողովրդին համախմբող մարմնի՝ այս պարագայում Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանի թուլությունը: Որքան էլ շատերիս համար անընդունելի լինի

այս կարծիքը, քանզի իրոք պետք է ճիշտ պատկերացնել այն պայմանները, որում գործում էր Պատրիարքարանը, սակայն ժողովրդի մոտ նման կարծիք ցավալիորեն ձևավորվել էր, և դեսպան Գարրոնին շարունակելով իր հեռագիրը՝ նախարարին գրում է. «...Վստահելի աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների համաձայն, Ջատկի տոներից հետո հայոց Պատրիարքի և Բարձր Դռան հարաբերություններում սրում է նկատվում, որը շուտով ճգնաժամ կառաջացնի Պատրիարքարանում, քանզի ներկա Պատրիարքը չի կարողանում վերահսկել իրավիճակը: Այդ պաշտոնում առավել նպատակահարմար թեկնածու է համարվում Դիարբեքիի արքեպիսկոպոս Ջավենը: Պատրիարքի պաշտոնագրվումը ազգային ներքին անհրաժեշտություն է, որով արտահայտվում է հայերի բողոքն ընդդեմ առկա իրավիճակի: Պատրիարքական ճգնաժամը կազդանշի դիվանագիտական միջամտության սկիզբը...»:

Հայկական բարեփոխումների շուրջ քննարկումները շարունակվում էին տերությունների միջև, ճշտվում էին նրանց մոտեցումները, իսկ Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանը շարունակում էր իր ազգանվեր գործունեությունը՝ եվրոպական տարբեր դեսպանների մոտ առաջ քաշելով հայ ժողովրդի խնդիրները: Դեսպան Գարրոնին, Իտալիայի արտգործնախարար Սան Ջովիանտյին 1913 թ. սեպտեմբերի 9-ի իր թիվ 689 հեռագրում⁵ հայկական բարեփոխումների բանակցային գործընթացին ծանոթացնելով, գրում է նաև. «...Այս օրերին ինձ մոտ եկավ հայոց Պատրիարքարանի առաջնորդը և ասաց, որ հայ բնակչությունն անհամբերությամբ է սպասում բարեփոխումների խոստմանը: Նրա ուշադրությունը հրավիրեցի այն փաստի վրա, որ բարեփոխումների բանակցային գործընթացը չունի ցանկալի ընթացք, քանի որ իրարանցում ու շփոթություն է առաջացրել ռուսական հատուկ միջամտությունը: Նրան ասացի, որ հայերի համար առավել նպատակահարմար է անմիջական բանակցություններ սկսել թուրքական կառավարության հետ, և այդ դեպքում տերություններն ավելի հանգիստ կարող են աջակցել նրանց՝ բարեփոխումների և անհրաժեշտ հսկողություն սահմանելու հարցում:

Ինձ թվաց, որ առաջնորդը ավելին քան համոզվեց իմ մեկնաբանություններից, սակայն այն տպավորությունը ստացա, որ նրա այս այցը համաձայնեցված էր ռուսական կողմի հետ...»:

Տարաձայնությունները հայկական շրջանակների մեջ շարունակվում էին: Որոշակի խնդիրներ էին առաջ եկել նաև ներհայկական կյանքում Հայ Առաքելական Եկեղեցու և հայ կաթողիկե համայնքի ներկայացուցիչների միջև հայ հոգևոր երկու միավորների՝ հայ առաքելականների և հայ կաթոլիկների միջև: Բոլորը սպասում էին Կոստանդնուպոլսի նոր պատրիարքի ընտրությանը, և շատերը հուսով էին, որ նրան կհաջողվի հարթել առկա տարաձայնությունները:

Տրապիզոնում Իտալիայի գլխավոր հյուպատոս Գարրոնին 1913 թ. նոյեմբերի 17-ին Արտաքին գործերի նախարար Սան Ջովիանտյին հղած թիվ 1357/139 հեռագրում⁶ անդրադառնալով հայոց նոր պատրիարքի՝ Կոստանդնուպոլսի ուղևորմանը՝ գրում է. «Պատիվ ունեմ Ձերդ Գերազանցությանը տեղեկացնելու, որ երեկ թուրքական «Գուլ Ջեմալ» շոգենավով Կոստանդնուպոլիս ուղևորվեց Նորին Օծություն

⁵ ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 569:

⁶ ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916 թթ., թղթապանակ 332:

Պատրիարքը, որին անվանում են նաև «հայոց պատրիարք»: Նրան ճանապարհ դրեցին զինվորական հանդեսով՝ հայկական համայնքի, հայկական դպրոցների աշակերտների ու հոծ բազմության ներկայությամբ:

Այլ հյուպատոսների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ միասին ես ևս նաև բարձրացա՝ ողջունելու Նորին Օծությանը, նա չափազանց շոյված էր: Արարողությանը մասնակցում էին նաև հունական պատրիարքը, բողոքական միսիոներները և շատ մուսուլմաններ:

Արդեն բավական երկար ժամանակ այստեղի հայ առաքելականների և հայ կաթոլիկների միջև առկա էին խորը տարաձայնություններ: Հայկական երկու Եկեղեցիները մշտապես կշտամբում ու սպառնում էին միմյանց, թե կքանդեն ու կփակեն մյուսի դպրոցները:

Սրբազանը ջանք չխնայեց լուծելու այս խնդիրները, և տարաձայնությունները Հայ Առաքելական և Կաթոլիկ Եկեղեցիների միջև վերջնականապես վերացան: Այս ամենն անշուշտ չի կարելի վերագրել նրան, սակայն տեղի ունեցան հենց նրա ներկայության պայմաններում՝ որպես արդյունք իր տված հորդորների:

Սրբազանը տեղի հարուստ հայերից նաև հսկայական նվիրատվություններ ստացավ: Ինձ ասաց, որ գումարը հասնում է երեք հազար թուրքական լիրի, այսինքն՝ մոտ 70 հազար ֆրանկի, որոնցով նա կգնի Մայր Տաճարը և կամրապնդի առաքելական համայնքին պատկանող այլ հաստատությունները:

Սրանք են տեղական բնույթի վերջին նորությունները, որ մեծ վստահություն և հույսեր են ներշնչել հայ բնակչությանը: Ինչ վերաբերում է Սրբազանի այն մտադրություններին, որ Բարձր Դռան հետ հանդիպման ժամանակ կկարողանա ինչ-որ կոնկրետ արդյունքի հասնել հայկական բարեփոխումների և հայերի ու քրդերի միջև խաղաղության հաստատման հարցերում, ապա այստեղ դրանց արդյունքի վերաբերյալ իմ կանխատեսումները դրական չեն: Շատ կցանկանայի, որ Բարձր Դուռը Բարի կամք դրսևորեր և իրոք լուծում տար այն հարցերին, որոնց դրական լուծմանն այնքան կասկածում են հայերը: Մյուս կողմից, շատ կցանկանայի, որ իր վսեմաշուք գրասենյակի գործունեությամբ, ամենօրյա դժվարությունների հաղթահարման ու պայքարի գործում Սրբազանը կարողանար այնպիսի նրբություն, դիվանագիտական այնպիսի հմտություն և համբերություն դրսևորեր, որ բոլոր նրանք, ովքեր նրա այս կարճ այցելության ժամանակ շփվեցին նրա հետ, սխալ դուրս գային իրենց անարդար կանխատեսումներում, որոնցով Սրբազանին գուշակում էին կարճ պաշտոնավարում և Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերությունների վատացում:

Հայոց նորանշանակ Պատրիարքը սկսեց ակտիվ հարաբերություններ հաստատել նաև Կոստանդնուպոլսում հավատարմագրված օտարերկյա դեսպանների հետ: Հաշվի առնելով անցյալի դասերը, հայոց Պատրիարքը քաջ գիտակցում էր, որ օտար երկրներին հայկական խնդիրներում շահագրգռելու համար անհրաժեշտ է նրանց համար տնտեսական հետաքրքրությունների ոլորտ ստեղծել: Այդ նպատակով հայոց Պատրիարքը այցելում է Կոստանդնուպոլսի իտալական դեսպանատուն: Այցի մանրամասների մասին տեղեկություն ենք ստանում Կոստանդնուպոլսում Բուալիայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիգոյի 1913 թ. դեկտեմբերի 6-ին Բուալիայի Արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին գրած թիվ 940 հե-

ռազմից⁷, որում հանձնակատարը գրում է. «Այս առավոտ հայերի նոր Պատրիարքն իր առաջին այցելությունը կատարեց ինձ մոտ: Ասաց, որ հայերն անհամբերությամբ են սպասում բարեփոխումների իրականացմանը, և նրանից խնդրել են, որ պեսզի, որքան հնարավոր է, պնդի, որպեսզի դրանք շուտ իրականանան, քանզի այլևս հնարավոր չէ ապրել ստեղծված պայմաններում: Ավելացրեց, որ բարեփոխումների արդյունավետ իրականացման համար եվրոպական վերահսկողությունն անհրաժեշտություն է: Նրան պատասխանեցի, որ ցանկանում եմ, որպեսզի բարեփոխումների անցկացումը Հայաստանի բարեկեցիկ դարաշրջանի սկիզբը լինի, քանզի արքայական կառավարությունը միշտ հիացել է այն առաջադիմությամբ, որ առկա է կայսրության հայերով բնակեցված շրջաններում: Վերջում ավելացրեցի, որ նա հայկական ազդեցիկ շրջանակներում քաջալերի Բտալիայի տնտեսական մուտքը Փոքր Ասիա: Պատրիարքը պատասխանեց, որ այդ կապակցությամբ կարգադրություններ կտա Կոնիայի արքեպիսկոպոսին, որն այժմ Կոստանդնուպոլսում է գտնվում»:

Կոստանդնուպոլսի հայոց նորանշանակ Պատրիարքն անմիջապես բուռն գործունեություն ծավալեց՝ փորձելով հարաբերություններ հաստատել նաև թուրքական կառավարության հետ: Թուրքիայում մոտենում էին խորհրդարանական ընտրությունները, և հայ հոգևորականները ցանկանում էին ներկայացված լինել Թուրքիայի խորհրդարանում: Այդ նպատակով երաշխիքներ ստանալու համար հայոց Պատրիարքը մի շարք նամակներ է ուղարկում թուրքական իշխանություններին, որոնցից մեկի մասին տեղեկություն ենք ստանում Կոստանդնուպոլսում Բտալիայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիգոյի 1913 թ. նոյեմբերի 24-ին Բտալիայի Արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին գրած թիվ 913 հեռագրից⁸, որում հանձնակատարը գրում է. «Հայկական հարցը որոշ ժամանակ է, դարձյալ գտնվում է օրակարգում: Մոտենում են խորհրդարանական ընտրությունները, և նախապատրաստական աշխատանքներն արդեն սկսված են:

Հայերի Պատրիարքը նամակ է ուղարկել տեղի արդարադատության նախարար պարոն Թաքիրին, որով նրանից երաշխիքներ է պահանջում, որպեսզի խորհրդարանում հայերը, համապատասխան թվով պատգամավորներ ունենալուց բացի, ունենան նաև հոգևոր ներկայացուցիչ»:

Հոգևորականների ներկայության շուրջ բանակցություններն ի սկզբանե դատապարտված էին անհաջողության, քանզի, թուրքական սահմանադրության համաձայն, անթույլատրելի էր նրանց ներկայությունը: Սակայն հայոց Պատրիարքարանի կողմից նման պահանջը, կարծում եմ, մտածված էր, այն առումով, որ նման պահանջ ներկայացնելով կարելի էր փոխզիջման արդյունքում հայերի քաղաքացիական անդամների ներկայության երաշխիքներ ստանալ: Այդ գործընթացը կարծես տալիս էր իր պտուղները, քանզի Կոստանդնուպոլսում Բտալիայի դեսպանատան հանձնակատար Մոչենիգոն 1913 թ. դեկտեմբերի 13-ին Բտալիայի Արտաքին գործերի նախարար Սան Ջուլիանոյին գրած թիվ 5622/1077 հեռագրով⁹ տեղեկացնում է. «Ձեզ արդեն տեղյակ եմ պահել, թե ինչպես էր հայոց Պատրիարքը երաշխիքներ

⁷ ԻԱԳՆՊԴԱ, Տպագրված դիվանագիտական փաստաթղթեր, հ. LXVI, թիվ 596:

⁸ ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937 թթ., թղթապանակ 161:

⁹ ԻԱԳՆՊԴԱ, Թուրքիայի դեսպանատուն 1829-1937 թթ., թղթապանակ 161:

պահանջել, որպեսզի հայ հոգևորականները ևս ներկայացված լինեն թուրքական նոր խորհրդարանում: Բարձր Դուռը պարզապես մերժեց այդ առաջարկը, իսկ պարոն Թաքիրը հայտարարեց, որ այն հակասահմանադրական է: Օսմանյան կառավարությունն ավելի ուշ, սակայն, մեղմ դիրք գրավեց հարցի առնչությամբ, քանզի Թալեաթ Բեյը համոզված էր, որ տվյալ պայմաններում չպետք է հայերին բողոքի առիթ տալ: Այդժամ գաղտնի բանակցություններ սկսվեցին, որոնք, ինձ հասած տեղեկությունների համաձայն, ավարտվել են համաձայնության ձեռք բերումով, ըստ այդմ հայկական ազդեցիկ շրջանակները պետք է ամեն ինչ անեն, որպեսզի հայերը խնդիրներ չստեղծեն թուրքական կառավարության համար, իսկ կառավարությունն էլ իր հերթին հնարավորինս կանի, որ հայերը մոտ քսան տեղ ունենան խորհրդարանում: Նման մոտեցումն իրոք կարելի է ձեռքբերում համարել, սակայն, բացի այս խնդրից, բաց էր մնում նաև նահանգային խորհրդարաններում ներկայության ապահովման հարցը, և բարեփոխումների շուրջ անմիջական բանակցող կողմերը՝ եվրոպական տերությունները, մշտապես կանգնում էին այն խնդրի առջև, թե որ ցուցակներով պետք է կատարվեն ընտրությունները, և ինչպիսի համամասնություն պետք է պահպանվի: Այս առնչությամբ տեղեկություններ են պահպանված Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնիի 1914 թ. հունվարի 22-ին Իտալիայի Արտաքին գործերի նախարար Սան Ջովիանոյին գրած թիվ 30 հեռագրում¹⁰, որում ասվում է. «Հայկական բարենորոգումների հարցում մշտապես առկա են տարաձայնությունները Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Առաջինը շարունակում է պնդել, որ մինչև նոր մարդահամարի անցկացումը վիլայեթների խորհուրդներում տեղերը հավասարապես բաշխվեն մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև: Թուրքիան այս սկզբունքն ընդունելի է համարում միայն Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների համար՝ ցանկանալով, որպեսզի մյուս վիլայեթներում տեղերը բաշխվեն ըստ իրական թվաքանակի՝ հիմք ընդունելով տարբեր եկեղեցիների կողմից կազմված ցուցակները, մինչ, որ կանցկացվի նոր մարդահամար: Գուկենիչն¹¹ ինձ գաղտնաբար տեղեկացրեց՝ հայտարարելով, որ իր այս նախաձեռնությունը որևէ կերպ չպետք է արձանագրվի դիվանագիտական շրջաբերականներում, որ իր լիազորությունների մեջ է մտնում պակասեցնել պահանջները և ընդունելի համարել տեղերի հավասար բաշխումը միայն Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներում: Սակայն այս հարցի շուրջ վարվող բանակցությունները Բարձր Դռան հետ նրան հուսալուքիչ առիթ են տալիս»: Այս հարցի շուրջ բանակցությունները ձգձգվեցին, քանի որ Ռուսաստանը ցանկանում էր, որպեսզի Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների խորհուրդներում տեղերի հավասար բաշխման սկզբունքը կիրառվեր նաև Էրզրումի վիլայեթում: Սակայն տարաբնույթ քննարկումներից հետո որոշվեց, որ Էրզրումի վիլայեթում համամասնությունը հնարավոր կլինի միայն անցկացվելիք մարդահամարից հետո: Ձեռք բերված համաձայնության մասին վկայում է Պետերբուրգում Իտալիայի դեսպան Կառլոտիի 1914 թ. փետրվարի 9-ին Իտալիայի Արտաքին գործերի նախարար Սան Ջովիանոյին գրած թիվ 55 հեռագրից¹², որում կարդում ենք. «Սազոնովն ինձ ասաց, որ հայկական բարեփոխումների հարցը վերջապես լուծվեց, ինչ

¹⁰ ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916 թթ., թղթապանակ 332:

¹¹ Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատար:

¹² ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916 թթ., թղթապանակ 332:

վերաբերում է էրզրումի վիլայեթում նահանգային ներկայացուցիչների խնդրին, ապա այն կլուծվի մարդահամարի անցկացումից հետո: Նա շատ ուրախ էր, քանզի, ինչպես ասաց, Ռուսաստանը ցանկանում է համաձայնության և հաշտության մեջ ապրել Բարձր Դռան հետ և, ի տարբերություն եվրոպական այլ տերությունների, նրանից պահանջում է միայն իր սահմանին մոտ շրջաններում խաղաղության երաշխիքներ և Թուրքիայում եվրոպական հավասարակշռության պահպանում:

Հայկական բարեփոխումների շուրջ համաձայնությունը և պայմանագրի կնքումը տեղի ունեցավ 1914 թ. փետրվարի 8-ին, որի մասին վկայում է Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին՝ 1914 թ. փետրվարի 8-ին Իտալիայի Արտաքին գործերի նախարար Սան Ջովիանոյին գրած իր թիվ 51 հեռագրում¹³. «Ռուսաստանի դեսպանատան հանձնակատարն այսօր ինձ գաղտնաբար տեղեկացրեց, որ հայկական բարեփոխումների հարցի շուրջ վերջնական համաձայնություն է կնքվել իր կառավարության և Բարձր Դռան միջև»:

Այսպիսով, 1914 թ. փետրվարի 8-ին Մեծ Վեզիր Սայիդ Հալիմի և ռուսական գործերի հանձնակատար Գուլկեիչի միջև, որը լիազորված էր տերությունների կողմից, կնքվեց երկար սպասված պայմանագիրը, որով Օսմանյան կայսրությունը պարտավորվում էր բարեփոխումներ անցկացնել հայկական շրջաններում: Այդ նպատակով ստեղծվելու էին երկու գոտիներ՝ առաջինն ընդգրկելու էր Տրապիզոնի, Սվազի և Էրզրումի, իսկ երկրորդը՝ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի և Խարբերդի վիլայեթները: Յրվելու էին համիդյան խմբերը՝ ձևավորելով պահեստային հեծելազորը, քրիստոնյաներն ու մուսուլմանները հավասար էին ճանաչվելու օրենքի առջև, հայկական դպրոցների առջև սահմանափակումներ չէին լինելու, հայոց լեզուն ընդունելի էր լինելու դատարաններում և վարչական մարմիններում, ստեղծվելու էր հայ-թուրքական ընդհանուր ոստիկանություն՝ առանց քրդերի մասնակցության: Ապրիլին ստեղծված շրջաններում բարեփոխումների իրականացումը հսկելու նպատակով վերահսկիչներ են նշանակվում հոլանդացի Լ. Վեստենենկն ու նորվեգացի Ն. Հոֆֆը: Այս պայմանագիրը, չնայած իր բոլոր թույլ կողմերին, ամեն դեպքում լավ հնարավորություն կտար՝ բարելավելու Թուրքիայում բնակվող հայ ժողովրդի վիճակը, եթե սկսված աշխարհամարտը չկասեցներ դրա իրագործումը:

Բանակցային այս ողջ ընթացքում Հայոց Առաքելական Եկեղեցին իր գործունե մասնակցությամբ կարողացավ իր նպաստը բերել հայ ժողովրդի վիճակը բարելավելուն ուղղված եվրոպական տերությունների նախաձեռնությանը:

¹³ ԻԱԳՆՊԴԱ, Քաղաքական շարք P 1891-1916 թթ., թղթապանակ 332: